

Biskop Atle Sommerfeldt:
Menneskeverd, menneskerettigheter og trosfrihet
Norsk Forbund for Utviklingshemmedes 50-årsjubileum
Bergen, 27.oktober 2017

La meg først få gratulere med de femti år! Et jubileum handler om å feire det en har oppnådd. Og ser vi på hvordan situasjonen var for mennesker med utviklingshemming for 50 år siden sammenlignet med i dag, er det all grunn til å feire. De store og fundamentale endringene har ikke minst skjedd gjennom NFUs innsats! Slik kan blikket bakover gi styrke til fortsatt arbeid fordi de ofte ørsmå skrittene en ser i det daglige, trer frem som bidrag til store forandringer i jubileets perspektiv. Gratulerer!

Menneskeverdets forankring

Menneskerettighetserklæringen

Den universelle menneskerettighetserklæringen fra 1948 har som grunnleggende forståelse at en «anerkjennelse av iboende verdighet og av like og uavhengelige rettigheter for alle medlemmer av menneskeslekten er grunnlaget for frihet, rettferdighet og fred i verden».

Erklæringen er født i Europas og Asias ruiner etter 2. verdenskrig. Forankringen i alle menneskers iboende verdighet skjer ikke på bakgrunn av strålende og harmoniske livsforhold, men i erfaringene som verdens nasjoner i tiåret forut gjorde seg av at tilsidesettelsen av og forakt for menneskerettighetene førte til «barbariske handlinger som har rystet menneskehetens samvittighet», for å sitere erklæringen.

Det er på dette nullpunktet verdens statsledere erklærte at «framveksten av en verden hvor menneskene har tale- og trosfrihet og frihet fra frykt og nød, er folkenes høyeste mål».

Jeg minner oss om disse velkjente forhold fordi alle menneskers verdighet og menneskerettighetene slett ikke er selvfølgelige i dagens Norge og i vår kulturkrets. Det er en tankevekkende tilfeldighet at samtidig som vi her i Bergen feirer NFUs 50 år, entrer den australske kjendisfilosofen Peter Singer talestolen som foreleser på Oslo Universitets obligatoriske ex-phil.-tdanning for landets nyslåtte akademikere. Gårsdagens Aftenposten benytter anledningen til å minne om hans «Practical Ethics» fra 1979. Jeg siterer: «Her forsvarer han foreldres rett til å benytte seg av aktiv dødshjelp på svært funksjonshemmede spebarn, dersom ingen vil adoptere barnet. Hva som regnes som en alvorlig funksjonshemming er relativt og Singer presiserer: I et samfunn hvor det finnes institusjoner som kan ta godt vare på barn med for eksempel Downs syndrom, eller folk som er villig til å adoptere slike barn, så er det galt å ta livet av et spedbarn med Downs. I andre samfunn, hvor barn og foreldre vil leve dårligere liv, er det forsvarlig».

Andre røster i den norske debatten nedskriver menneskerettighetene langs to linjer. I den ene argumentasjonsrekken hevdes det at menneskerettighetene og det legale og normative systemet de uttrykker, begrenser nasjonal selvråderett og politikeres handlefrihet. I den andre hevdes det at menneskerettighetene er uttrykk for europeiske verdier, geografisk og frukt av den kristne og humanistiske kulturarven, og derfor ikke kan ha krav på universell gyldighet.

Til det siste vil jeg i denne sammenhengen nøye meg med å si at tanken om menneskeverd og menneskerettigheter gjenfinnes i mange ulike kontekster og er slett ikke begrenset til Europa og Nord-Amerika. Nobelprisvinneren Amartya Sen er av de som har påvist dette. Det viser seg også ved at den

universelle menneskerettighetserklæringen ble utviklet og undertegnet og har nå tilslutning fra verdens stater og politikere med svært forskjellig styresett.

De som vedtok denne i første omgang visste meget godt at den høye målsettingen og grunnleggende levekår som gjenspeiler «alle menneskers iboende verdighet» ikke kan gjennomføres ved erklæringer og gode intensjoner alene, men trenger rettslig forankring. Derfor sier erklæringen at «det er nødvendig at menneskerettighetene blir beskyttet av loven». Det er derfor helt riktig at menneskerettighetssystemet begrenser nasjonal selvråderett og politikeres handlingsrom. Det er faktisk hele poenget at alle menneskers verdighet og rettigheter og konsekvensene av dette ikke kan kjøpes og selges i politiske forhandlinger.

Når menneskerettighetene og parallellsystemene i den humanitære folkeretten nå er under press, skjer det altså ikke minst i vår egen kulturkrets. Dette er ikke noe nytt eller enestående for oss eller vår tid. Politiske, økonomiske, sosiale og religiøse maktgrupperinger og ideologier av mange forskjellige farger og innretninger har hele tiden prøvd og holder i aller høyeste grad fortsatt på med å finne argumenter for menneskerettighetenes uholdbarhet og det legitime i å tilsidesette dem. Men historien har vist, og situasjon i vår tids verden, viser oss at tilsidesettelse av de grunnleggende menneskerettighetene medfører menneskelig lidelse, selv om intensjonene kan ikles de frommeste gevanter.

Det er derfor en stor oppgave for oss å fastholde at menneskerettighetene både er et verdimeslig og normativt fundament, et juridisk system som uttrykkes i en rekke folkerettslig bindende konvensjoner som statene holdes til ansvar overfor og må rapportere på, og et praktisk og realpolitisk verktøy for myndigheter og til å gjennomføre tiltak som sikrer disse rettighetene og for borgerne å overvåke at statene oppfyller sine forpliktelser.

Menneskerettighetene er altså både i sin beslutning og sin innretning del av den politiske virkeligheten. Dette gjør dem sårbare for politisk opportuniste og motesvingninger, fordi politikere kan endre dem etter det som passer dem best. Men det er også deres styrke, fordi de skaper en bro mellom etikk med forankring i ulike livssyn og konkret politisk arbeid. Og fremfor alt: det er det beste vi har for å skape et felles diskusjonsgrunnlag for politikkutvikling i den globale menneskehet.

Ekspanderende forståelse av omfanget av «alle mennesker»

Anerkjennelse av menneskeverdet til sine egne er like gammel som menneskeheten og kanskje enda eldre. Å ta vare på sin egen flokk er helt grunnleggende. Ned gjennom historien har denne grunnleggende anerkjennelsen ført til ekskluderende vurderinger av dem som ikke tilhører den egne flokken. Når denne flokken utgjør majoriteten i et samfunn, er konsekvensen diskriminering og undertrykkelse av minoriteten(e). Eksklusiviteten har hentet sin begrunnelse i en rekke forskjellige religiøse og ideologiske retninger. Ingen livssyn kan si seg fri fra denne tendensen. Begrunnelsen for eksklusivitet og underkjennelse av «de andres» likeverdighet er også svært mangfoldig. Det kan være religion, etnisitet, nasjonalitet, kjønn, klasse, seksualitet, funksjonsevne - det finnes uendelige muligheter til å begrunne diskriminering.

Det som skjedde i 1948 var at verdenssamfunnet la grunnlaget for en fundamental anerkjennelse av alle menneskers, og ikke bare den egne flokkens, «iboende verdighet med like rettigheter for alle» og statens, i et demokrati fellesskapets, forpliktelse til å sikre dette gjennom lovgiving og tiltak. Ved dette ble det igangsatt, eller forsterket, en kontinuerlig og ekspanderende prosess for å konkretisere hvem «alle mennesker» og «de andre» er. Slik overvann en kategorisering «vi og dem» i en forståelse av en felles menneskehet, der alle har en forpliktende relasjon til hverandre.

De av oss som tror på en Gud forankrer denne overbevisningen i Gud som skaper av alle, og at alle mennesker bærer Guds bilde i kraft av å være skapt. I historiens klare etterpåklokskap er det ufattelig hvor lang tid det har tatt for at denne erkjennelsen har fått nedslag i kirkens praksis og tenkemåte. Men vi tror at Gud arbeider hardt med oss for at vi skal forstå og anerkjenne dette som for oss i dag er så helt tydelig i våre normative skrifter. Tilsvarende prosesser finnes i jødedom og islam, men også i andre religioner og livssyn. Det pågår en kontinuerlig kamp mellom tolkninger for å overvinne de ekskluderende trekkene i våre tradisjoner og gjenfinne kjernen om alle mennesker likeverdighet, uttrykt på ulike måter.

Ser vi på utviklingen siden 1948, har dette grunnlaget blitt utviklet og ekspandert langs tre dimensjoner:

- Stadig flere gruppers rettigheter formuleres.
 - Mennesker i krig gjennom samlingen av tidligere konvensjoner i de fire Genevekonvensjonene fra 1949.
 - Kvinner, urfolk, barn, migranter er eksempler på grupper av mennesker som får presiserte rettigheter og slik ekspanderer og presiserer forståelsen av «alle mennesker».
- Stadig flere konkretiseringer for gjennomføring og mekanismer for overvåking av vedtatte rettigheter etableres.
 - Ulike politiske organisasjoner og sammenslutninger som f.eks. Europarådet, Den afrikanske unionen, Organisasjonen for sikkerhet og samarbeid i Europa, FNs Menneskerettighetsråd, Den internasjonale arbeidsorganisasjonen.
 - Ulike internasjonale domstoler som Euroradomstolen, domstolen i Haag og Den internasjonale straffedomstolen ved folkemord.
- Stadig flere land inkluderer de internasjonale rettighetene i eget lovverk og avgir dermed frivillig legal kompetanse fra eget, nasjonalt rettssystem til internasjonale institusjoner. For Norges del innebar grunnlovsendringen i 2012 at menneskerettighetene ble en del av nasjonens verdigrunnlag i den nye paragraf 2 i grunnloven. 14. mai 2014 ble en rekke menneskerettigheter inkorporert i Grunnloven, særlig de som sikrer minoriteters rettigheter.

Konvensjonen for rettigheter for mennesker med nedsatt funksjonsevne

Betegnende nok er utvidelsen av hvem «alle mennesker» er til å inkludere mennesker med nedsatt funksjonsevne, en av de seneste presiseringer menneskerettighetssystemet gjorde. For alle oss som har hatt kjennskap til hvordan den store majoritetsflokk har betraktet den mangfoldige flokken av mennesker med nedsatt funksjonsevne, var det sannelig på tide da FN vedtok «Konvensjonen om rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne» i 2006, og at Norge omsider ratifiserte den i 2014. Det er altså bare tre år siden! Men den er enda ikke integrert i lovverket.

En liten språklig kommentar: I den verdensvide kirkes språkbruk representert ved Kirkenes Verdensråd, endret en for flere tiårsiden betegnelsen fra «disabled» til «differently abled». En oversettelse vil da være mennesker med «annen funksjonsevne». I det følgende holder jeg imidlertid til den internasjonalt anerkjente språkbruken og jeg ser at NFUs internasjonale navn bruker begrepet «disabled». Jeg tar det som en indikasjon på at begrepet er adekvat og inkluderende og vil bruke det i fortsettelsen.

La meg lese fra konvensjonens innledningen, dere kjenner den godt, men fra den kirkelige praksis er jeg vant med å lese tekster som de fleste kjenner, høyt - men som ofte får ny valør når de leses igjen:

«Statspartene skal forby enhver form for diskriminering på grunn av nedsatt funksjonsevne. En av konvensjonens målsettinger er at mennesker med nedsatt funksjonsevne skal få et selvstendig liv og

kunne delta fullt ut på alle livets områder. For å oppnå dette skal partene treffe hensiktsmessige tiltak for at mennesker med nedsatt funksjonsevne på lik linje med andre skal få tilgang til det fysiske miljøet, til transport, til informasjon og kommunikasjon, herunder informasjons- og kommunikasjonsteknologi og informasjons- og kommunikasjonssystemer, og til andre tilbud og tjenester som er åpne for eller tilbys allmennheten. Partene skal også sikre nødvendig praktisk bistand og økonomisk støtte til utgifter knyttet til nedsatt funksjonsevne, og sørge for habilitering og rehabilitering».

Tre av de ni forpliktelsene i fortalen til konvensjonen vil jeg gå litt nærmere inn i i dette foredraget:

- (c) alle menneskerettigheter og grunnleggende friheter er allmenne og udelelige, avhengige av hverandre og innbyrdes forbundet, og at det er nødvendig å sikre at mennesker med nedsatt funksjonsevne kan nyte sine rettigheter og friheter fullt ut, uten forskjellsbehandling,
- (e) funksjonshemming er et begrep i utvikling, og at funksjonshemming er et resultat av interaksjon mellom mennesker med nedsatt funksjonsevne og holdningsbestemte barrierer og barrierer i omgivelsene som hindrer dem i å delta fullt ut og på en effektiv måte i samfunnet, på lik linje med andre,
- (h) diskriminering av mennesker på grunn av nedsatt funksjonsevne er en krenkelse av menneskets iboende verdighet og verdi,

Religionsfrihet for mennesker med nedsatt funksjonsevne

Menneskerettighetene er som den første forpliktelsen fra fortalen fastslår, allmenne og udelelige. Den rettigheten som jeg blitt bedt spesielt å behandle i dette foredraget er den grunnleggende retten til religionsfrihet. Kirkens menneskerettighetsengasjement inkluderer hele menneskerettighetssystemet, og er av Den norske kirke anerkjent gjennom Bispemøtet i 1968 og Kirkemøtet i 2013 som det viktigste operative redskapet for kirkens samfunnsengasjement. Men i dag er altså oppgaven å konsentrere meg om religionsfriheten som betraktes i vide kretser som en av de fundamentale integritetsrettighetene, og av mange som en sentral indikator på et lands menneskerettighetsstandard:

- Religionsfrihet er ifølge menneskerettighetserklæringen at «enhver har rett til tanke-, samvittighets- og religionsfrihet. Denne rett omfatter frihet til å skifte religion eller tro, og frihet til enten alene eller sammen med andre, offentlig eller privat, å gi uttrykk for sin religion eller tro gjennom undervisning, utøvelse, tilbedelse og ritualer».

Religion og livssyn er en del av de aller fleste menneskers livsfølelse og grunnleggende identitet. Det er det begrepet vi setter på menneskets behov for å tolke og håndtere de mest grunnleggende og eksistensielt brennende spørsmålene. Religionen er et vesentlige element i menneskers tilhørighet til en virkelighet større enn individet og de nærmeste. Den gjenfinnes universelt. Mange av oss vil hevde at religion er et av de viktigste kjennetegnene ved mennesket som adskiller oss fra alle andre arter som vi ellers i biologisk forstand kan ha mye felles med. Om religion er nødvendig for menneskets livstolkning, strides en om og ulike syn finnes. Men at det empirisk har vært og er slik for det store flertallet av verdens befolkning – også av Norges befolkning der godt over 80% av befolkningen tilhører et religiøs eller et annet livssyn - kan ikke diskuteres.

Menneskerettighetserklæringen har praksis som tre av fire kjennetegn på religion og tro: utøvelse, tilbedelse og ritualer. Da Den norske kirke behandlet Ståsettutvalgets meget lesverdige utredning om religionspolitikk, kritiserte vi utvalget forståelse av religion. Ståsettutvalget ser religion som en underkategori av livssyn. Et livssyn er «det et menneske mener om de «største» spørsmålene i livet og (...) ha oppfatninger om menneskets plass i tilværelsen og en holdning til sentrale etiske spørsmål».

Det er mulig dette er dekkende for et ikke-religiøst livssyn, men for et religiøst livssyn er det ikke bare svært reduksjonistisk, men også direkte feil gjennom sin svært ensidige, kognitive definisjon av religion. Religion er primært praksis, med ulik grad av intensitet og aktivitet og i svært mangfoldige uttrykksformer. Den norske folkereligøsiteten kan gjerne uttrykkes med det kjente utsagnet fra Trøndelag: «Kristendom er lettere gjort enn sagt».

I dette året som vi markerer reformasjonens 500 år, er det også all grunn til å løfte frem den grunnleggende lutherske forståelsen av tro. Tro er ikke først og fremst tilslutning til dogmer og tenkesett, men tillit til at det i livets mysterium finnes en anerkjennende og nådig Gud som tar imot alle slags mennesker i Guds mangfoldige menneskehet.

Tittelen til Helse- og omsorgsdepartementets rundskriv fra 1. desember 2009 er derfor langt mer treffsikker i forståelsen av religion enn Ståsettutvalgets definisjon:

«Rett til egen tros- og livssyns**utøvelse**».

Rundskrivet er et uttrykk for at staten vil implementere sin forpliktelse til å «sikre at de som er avhengig av praktisk og personlig bistand fra den kommunale helse- og omsorgstjenesten, også får ivaretatt sine muligheter til egen tros- og livssynsutøvelse, i» - som det heter - «tråd med de grunnlovsfestede bestemmelser om religionsfrihet og ytringsfrihet». Staten har ikke bare plikt til å avstå fra diskriminering og tillate religionsutøvelse, men har også plikt til å legge til rette for religionsutøvelse for dem som er avhengig av det offentliges bistand. Slik sett er det tilsvarende som retten til utdanning. Staten har ikke bare forpliktelse til å sørge for at det finnes skoler, men også for at det er mulig for barn å bruke dem.

Hindringer for religionsfrihet for mennesker med nedsatt funksjonsevne

Den andre forpliktelsen jeg siterte fra fortalen fastslår at «funksjonshemming er et resultat av interaksjon mellom mennesker med nedsatt funksjonsevne og holdningsbestemte barrierer og barrierer i omgivelsene som hindrer dem i å delta fullt ut og på en effektiv måte i samfunnet, på lik linje med andre».

Ser vi på vår egen historie som kirke og samfunn, er det liten grunn til å være uenige om at mennesker med nedsatt funksjonsevne, kanskje i aller sterkeste grad mennesker med utviklingshemming, har blitt utsatt for ekskluderende barrierer som har hindret dem i å delta på lik linje med andre.

Det er først i min generasjon at kirken har erkjent at også mennesker med utviklingshemming må få anledning til å delta i undervisning, utøvelse, tilbedelse og ritualer. Kirkens involvering var fra 1880-årene forankret i at alle er skapt av Gud og uttrykt i omsorg i adskilte institusjoner der inkludering i kirkens alminnelig liv og fremelsking av interaksjon var begrenset. Før dette var holdningene svært diskriminerende, både direkte og indirekte. Fortsatt har vi betydelige utfordringer for å forme inkluderende fellesskap for alle, men tar man et 50-årsperspektiv er forandringen enorm. Borg bispedømmeråd har i år vedtatt en sjekklister som menighetsrådene oppfordres til å vedta for å stimulere utviklingen av lokalkirken som inkluderende fellesskap. Etter 25 års arbeid med å utvikle gode fellesskapsarenaer for mennesker med utviklingshemming og en stadig økende deltagelse i hovedgudstjenester og begivenheter, vil bispedømmerådet nå konkretisere visjonen om en kirke for alle gjennom dette redskapet.

Kirkens utvikling på dette feltet har skjedd samtidig med at kirkens diakoni har utviklet seg fra et ensidig omsorgsparadigme, til et ledsager- og rettighetsforankret paradigme som inneholder både nestekjærlighet, inkluderende fellesskap, kamp for rettferdighet og vern om skaperverket. Slik reflekteres erkjennelsen av at alle mennesker er skapt av Gud til å være subjekt i sitt eget liv, i fellesskap

med andre der vi bærer hverandres byrder og hjelper hverandre til å leve som myndige og oppreiste mennesker med de ressurser og de begrensinger vi alle har.

Min eksponering disse snart seks årene som biskop har også gitt innhold til begrepet «differently abled», fordi gudstjenestedeltagelse av mennesker med utviklingshemming har fordypet og utviklet min egen tilhørighet og tillitt til kristentroens mysterium. Dette er ikke minst tydelig under nattverdfeiring der alle uavhengig av funksjonsevne, mottar de samme elementer på den samme måten.

Men også andre samfunnsaktører har bidratt til å frarøve mennesker med utviklingshemming deres rett til religionsutøvelse. Også i det allmenne omsorgsapparatet har fordommene mot andre menneskers religiøsitet hatt grobunn. En særlig vesentlig barriere har det vært når profesjonene har tolket «livsynsnøytralitet», i seg selv et lite adekvat begrep, slik at nøytralitet betyr å ikke inkludere religionsutøvelse og forstått nøytralitet som et religionsfritt rom der religionsutøvelse stues vekk i et rom kalt «privatsak».

Den siste store offentlige utredningen, «På lik linje», er det beste - og meget alvorlige – eksempelet på at fagfolk ikke har oppfattet at alle mennesker, også mennesker med utviklingshemming, har rett til religionsutøvelse på lik linje med andre. Presentasjonen vi fikk før lunsj av dette arbeidet viste det med all mulig tydelighet. Religionsutøvelse var ikke nevnt verken i gjennomgangen av utredningen – noe som er korrekt siden utredningen har utelatt religionsutøvelse. Men det ble heller ikke nevnt i arbeidet med oppfølgingen av utredningen, på tross av at flere høringsinstanser har etterlyst dette og, med all respekt, religionsutøvelsens sentrale plass i et menneskerettighetsforankret paradigme. Den samme utelatelsen var også tilfelle i forslaget til Rammeplan for helse- og sosialutdanningen, men her ble det endelige vedtaket justert etter høringsrunden, og tros- og livssyn ble inkludert som en del av utdanningen.

Slike «glipp» i det faglige arbeidet er for mange til at det kan tilskrives tilfeldigheter og feil vi alle kan gjøre. Dette hindrer faglig utvikling av dette feltet fordi en gang etter gang må arbeide for at det elementære fastholdes.

Samarbeidet mellom Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn og NFU er fruktbart på dette feltet, og jeg ser frem til ytterligere fordypet samarbeid, ikke minst i det viktige arbeidet med å overvåke og forbedre praksis. For å sikre denne rettigheten er det avgjørende at pårørende og verger følger opp lokalt, og NFU er en viktig aktør for å legge til rette for dette.

Jeg har som biskop 6-7 visitaser i året. I alle visitasene har jeg samtaler med kommuneledelsen og i de aller fleste har jeg samtaler med de ansvarlige for helse- og omsorgsarbeidet i kommunen. De aller fleste anerkjenner det elementære selv om ikke alle har inkludert dette i sine strategier og planer. Men mange steder skjer det mye positivt med utvikling av veiledninger, konkrete verktøy, regelmessig opplæring av personalet og jevnlig gjennomganger av status. I økende grad innser også hjemmetjenestene at de er forpliktet på dette, og som et minimum må gjennomføre en kartlegging som alle faglige instanser med kompetanse på feltet anerkjenner som det første og grunnleggende steget i dette arbeidet.

Men det er fortsatt mye som gjenstår. Denne rettigheten forsvinner, som også andre rettigheter, for ofte i manglende ledelse, faglig usikkerhet hos personalet, vaktordningenes jerngrep, økonomisk petimeterkalkuleringer og andre gjøremål.

Det er derfor fortsatt stort behov for å utvikle robuste finansieringsordninger, inkluderende kulturer i de kirkelige ritualene og gode arenaer for samtaler som inkluderer mennesker med utviklingshemming, pårørende, ansatte og kirkelige frivillige og ansatte. Her er det rom for et konkret samarbeide lokalt mellom NFUs lokallag og lokalkirkens aktører.

Avslutning

Det kan aldri bli understreket sterkt nok, det som sies i fortalen til konvensjonen: «Diskriminering av mennesker på grunn av nedsatt funksjonsevne er en krenkelse av menneskets iboende verdighet og verdi». Så alvorlig er det å diskriminere mennesker med utviklingshemming, og ta fra dem deres rett til religionsutøvelse. Her er det bare å fortsette arbeidet og gjensidig støtte hverandre i å overvinne århundrers diskriminering i kirke og samfunn.